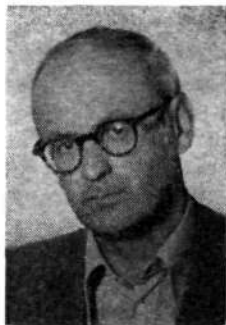

Ivan Cankar na križpotju romanskih, germanskih in slovanskih literatur*

Janko
Kos

Metafora o postavljenosti na križpotje romanskih, germanskih in slovanskih literatur ne velja samo za Cankarjev pripovedno-dramski opus, ampak se dá uporabiti za slovensko literaturo v celoti, ki je zaradi geopolitičnih podlag svojega razvoja bila ves čas in v enaki meri odprta za spodbude iz vseh treh jezikovno-kulturnih območij evropskega sveta. Toda res je, da se je izvirna sinteza takšnih mnogovrstnih

elementov realizirala predvsem v vrhovih slovenske literature, tj. v pesniških tekstih Franceta Prešerna in v delih Ivana Cankarja, ki je Prešernovi poeziji enakovreden opus ustvaril v območju pripovedništva in dramatike. V obeh primerih je do sinteze prišlo tako, da sta temeljne evropske spodbude vgradila v lastno slovensko tradicijo, ki pa spet ni samo slovenska, saj po svojih geopolitičnih, socialno-historičnih in kulturno-literarnih izvirih pripada širšemu prostoru srednje Evrope med Donavo in Jadranom.

Razumljivo je, da obstajajo med Prešernovo in Cankarjevo realizacijo duhovno-literarne sinteze bistvene razlike, določene z različnim zgodovinskim položajem obeh umetnikov. Prešeren je ustvarjal v okvirih pozne romantike in Metternichovega političnega sistema predmarčne dobe, Cankar v obdobju fin de siècle pred razpadom avstro-ogrske monarhije; za Prešernovo poezijo so bile poleg latinsko-rimskih spodbud odločilne predvsem italijanske z Dantejem, Petrarko, Ariostom in Tassom, nato nemške in angleške — med drugim iz Bürgerja, Schillerja, bratov Schleglov, Uhlanda, Byrona — in v najmanjši meri slovanske s Kollárjem in Mickiewiczom, kar je ustrezalo vlogi teh literatur v romantični dobi; Cankarjeva mladostna poezija, nato pa zrela pripovedna proza in dramatika so nastajale v čisto drugačni evropski literarni konstelaciji, ko je v zapletenem nihanju med naturalizmom, dekadenco in simbolizmom pripadel med romanskimi literaturami nesporen mednarodni primat francoski in ko je ne samo za nemško, ampak tudi za manjše srednjeevropske literature na njenem južno-vzhodnem robu postal poleg francoskih vplivov odločilen prodor skandinavskih in slovanskih literatur, od teh predvsem ruske. Takšna literarna situacija je bistveno oblikovala tudi t. i. slovensko moderno okoli leta 1900 in v njenem okviru Cankarjevo umetništvo. Vpliv sodobne italijanske literature je bil v tem času na Slovenskem skromen, kajti čeprav so bila imena Ade Negri, D'Annunzia, De Amicisa ali Fogazzara dovolj znana,

* S pričujočim besedilom se je avtor udeležil tridnevnega mednarodnega srečanja v Benetkah 6.—9. 10. 82 na temo Kulturna identiteta Alpe Jadran.

je bil njihov odmev z izjemo Negrijeve omejen in za Cankarja brez večjega pomena. V konstituciji njegovega pisateljskega sveta so poleg lastne slovenske tradicije odigrali bistveno vlogo tokovi, ki so v slovenski prostor prihajali iz francoskega, nemško-skandinavskega in deloma angloameriškega območja, nazadnje pa še iz ruske literature. V tem smislu je Cankarjevo delo postavljeno zares na križpotje evropskih literarnih silnic in ga je mogoče razumeti kot njihovo izvirno sintezo.

Iz Francije je v Cankarjevo pripovedništvo in dramatiko prihajal tok realizma-naturalizma, kot sta ga Slovencem tega časa predstavljala predvsem Zola in Maupassant. Toda na Slovensko je prihajal že oslavljen ali močno modificiran, saj je bila po letu 1890 naturalistična doktrina po Evropi izpostavljena močni kritiki, v pisateljski praksi pa daljnosežnim premikom. Cankar je torej sprejemal naturalizem v razkrojeni obliki, kakršna se je zlasti v Nemčiji in Avstriji razvila v smeri t. i. impresionizma, hkrati pa bila pogosto prepojena z elementi socialistične ideologije, tipične za takratno nemško in avstrijsko socialdemokracijo, v obliki torej, ki so jo reprezentirala imena Hauptmann, Sudermann, Holz, Schlaf, Bahr in drugi. Cankar je resda že v epilogu k svoji prvi novelistični knjigi Vinjete leta 1899 odklonil naturalistično doktrino in se odločil za impresionistični subjektivizem t. i. nove romantike, kljub temu je pa pomembna motivno-tematska plast njegove proze in dramatike ostala zapisana naturalizmu. Za Cankarjeve kratke romane, novele, črtice in tudi za njegove osrednje drame so ostali značilni motivi proletarske revščine in trpljenja, moralno sprevrženega malomeščanstva in meščanstva, spolnosti, bolezní in alkoholizma, socialnih in političnih konfliktov v razredno ostró polarizirani družbi; to pa so seveda ravno motivi, teme, ideje, ki jim daje zaledje motivno-tematska podlaga evropskega naturalizma. Cankar jih oblikuje skoz impresionistične forme, kakršne so črtica, ciklični roman, fragmentarno komponirana novela ali lirski drama, kar je v očitnem nasprotju z velikimi oblikami romana pri Zolaju ali novele pri Maupassantu. Ta odmik se dá razložiti na različne načine: iz vpliva drugih literarnih smeri na Cankarjevo delo; z apriori introvertirano, subjektivistično in romantično razklano naravo njegove psihe; pa tudi s sociološkimi okviri takratne slovenske literature, ki so bili še zmeraj vaški in malomestni, ne pa izrazito velemestni, kar je bilo pravilo francoskega in nemškega naturalizma. V skladu s temi razlagami je dejstvo, da se je tudi Cankar motivno-tematski tradiciji naturalizma najbolj približeval v delih, motivno postavljenih v dunajsko velemestno okolje, v katerem je preživel svoja zrela pisateljska leta od 1897 do 1909 — na primer v pesniškem ciklu Dunajski večeri, v kratkih romanih Hiša Marije Pomočnice in Nina ali pa v zbirki socialnih novel Za križem. S temi deli je postal ne samo prvi slovenski pisatelj velemesta, ampak izrazit pripovednik Dunaja na prelomu stoletja — tako, kot sta bila izrazita opisovalca Peterburga v 19. stoletju Gogolj in Dostojevski. Primerjava Cankarja kot pesnika Dunaja s Schnitzlerjem kaže seveda na bistveno razliko — medtem ko je ta upodabljal aristokratsko-meščanski Dunaj v luči dekadentnega impresionizma, je Cankar izključno pisatelj predmestno-proletarskega Dunaja, kar je v zvezi z naturalističnimi spodbudami v to smer.

Prav tako iz Francije in deloma Nemčije je v Cankarjevo literaturo že od leta 1897 dotekala dvojna struja dekadence in simbolizma, da bi se v njegovih proznih in dramskih delih praviloma spojila z elementi razkroje-

nega naturalizma. Vplivom Baudelaira, Verlaina in Maeterlincka so se pridružile sorodne spodbude nemške neoromantike, predvsem Nietzscheja in Dehmle, iz angloameriških literatur Poeja in Wilda. V heterogeni sestavi evropske neoromantike so bili za Cankarja vsekakor odločilnejši dekadenci kot pa simbolistični tokovi, kajti pravega simbolizma, oprtega na neoidealistično metafiziko fin de siècle, je v njegovih delih razmeroma malo. Iz Maeterlincka, Emersona in drugih modnih avtorjev je prevzel pojme za vesoljno dušo, boga, večno lepoto, človekovo dušo kot globljo entiteto vsega doživljanja, vendar ostajajo ti pojmi v njegovih tekstih večidel pesniške metafore ali alegorije za pojavnost čutnoempiričnega sveta, ne pa znamenja prave metafizične transcendence. Očitno se simbolistična dimenzija znotraj Cankarjevega pesniškega sveta ne more adekvatno razmahniti, ker jo blokirajo druge, pomembnejše sile, med njimi zlasti usedlina naturalizma s svojimi verističnimi, plebejsko-demokratičnimi in socialistično-ideološkimi elementi. Pač pa je v njegovi literaturi močno zaznavna dekadencična plast. Za Cankarja je ves čas tipično intenzivno ozračje čutno-čustvene erotike, nasprotij duha in telesa, greha in čistosti, slasti in bolečine, omame in jasne zavesti, in to ozračje je izpolnjeno z razpoloženji, simboli in dekorativnimi okviri, značilnimi za dekadencično gibanje. Vendar tudi dekadenci dobiva pri Cankarju specifične poteze. Čeprav ni bil neobčutljiv za Wildov kult lepote in za Nietzschejevo idejo svobodnega subjekta, vendarle ni sprejemal niti Wildovega poganškega hedonizma niti Nietzschejevega amoralnega voluntarizma, ampak je iz dekadence aktualiziral za svojo literaturo predvsem njene spiritualno-trpne elemente. To je storil tako, da jih je povezal s sekularizirano in interiorizirano tradicijo katolištva, kot jo je vsrkal vase že v otroško-mladostni dobi iz intenzivne krščansko cerkvene in domače vzgoje, pozneje pa jo je — potem ko se je že v dijaških letih odpovedal cerkvi in konfesionalni religiji — polagoma pretopil v pesniško doživljanje greha, čistosti, infantilno deviške ženske in zlasti kulta matere. Takšna transformacija dekadencičnih elementov je imela torej podlago v Cankarjevi individualni psihologiji, ki je ohranjala v sebi močne erotične, etične in socialne travme iz časa svojega otroštva in izrazilo katoliškem okolju. Prav zato je bilo mogoče, da se je v Cankarjevem delu kljub njegovi načelni ločitvi od dekadence, ki jo je formuliral že leta 1900, vse do zadnjih del, nastalih tik pred ali med prvo svetovno vojno, ohranjala močna dekadencična plast, čeprav nevtralizirana z dediščino naturalizma, pa tudi s socialistično ideologijo in še s katoliško tradicijo, ki je Cankarjevi dekadenci vtisnila poseben pečat. Končno pa to dekadenco blokira tudi nacionalna ideja, ki je postala bistven moment Cankarjeve literature takoj po letu 1900 in ki s svojimi socialno-etično konstruktivnimi zahtevami prav tako ni dopuščala, da bi se dekadencičnost v slovenski literaturi razrasla prek mer, ki so bile določene z njenimi nacionalnimi nalogami, tj. s skrbjo za obstoj, razvoj in napredek slovenskega naroda, ki je bil ravno v Cankarjevem času ogrožen ne samo politično, ampak predvsem ekonomsko in že tudi eksistenčno. Kljub temu je očitno, da se v Cankarjevih šibkih, trpečih in čistih junakih, postavljenih večidel v nasprotje z Nietzschejevim nadčlovekom in oblikovanih v skladu s sekulariziranim krščanskim etosom, socialističnim pojmom o proletarcu in nacionalno idejo, skriva posebno življenjsko občutje, ki se napaja iz ozračja dekadence in daje s svojo specifičnostjo Cankarjevemu delu temeljno estetsko barvo, okus in ton.

V pismu pisateljici Zofki Kvedrovi leta 1900 je Cankar sam opozoril na tretjo silo, ki je učinkovala na njegov literarni razvoj: na socialno-etično, tendenčno literaturo ruskih realistov, pri čemer je mislil na Gogolja in Tolstoja pa tudi na Dostojevskega in še na pisatelje skandinavskega kroga, predvsem na Ibsena. Ti avtorji so imeli za motivno, tematsko in oblikovno dozorevanje Cankarjeve proze in dramatike prav tako odločilen pomen kot naturalizem in dekadenca. Iz njihovega dela so v Cankarjev pisateljski svet prihajale spodbude za razvitje intenzivnega moralizma, bodisi v etično-patetični in preroško-mesijanski varianti ali pa v obliki socialno-politične satire, kritike in polemike. Ta vpliv seveda ni bil naključen, kajti možnost za Cankarjevo naslonitev na moralistične tendence rusko-skandinavskega realizma so obstajale v samem Cankarju, v tistih plasteh njegove osebnosti, ki so ji bile skupne ne le z Gogoljem in Dostojevskim, ampak tudi s Tolstojem in Ibsenom. Ta skupna podlaga je sekularizirana krščanska tradicija, ki je bila v teh avtorjih seveda različna — pri Ibsenu strogi luteranski subjektivizem, pri Gogolju, Dostojevskem in Tolstoju pravoslavna mistika božjega občestva, pri Cankarju sekularizirani katoliški dualizem s konca 19. stoletja. Cankar se je v svojih dijaško-študentskih letih odtujil katoliški konfesiji, jo zavračal sprva z liberalno-pozitivističnega, pozneje s socialno-demokratskega stališča, pa tudi v imenu Nietzschejeve kritike krščanstva, vendar je svoje intimno pojmovanje etosa polagoma dognal v smeri sekularizirane krščanske morale, obarvane dekadentno-simbolistično, a utemeljene na katoliško dualističnih kategorijah, kot so greh in očiščenje, krivda in kesanje, padec in milost, poltenost in čistost, trpljenje in odrešenje, predvsem pa materinska ljubezen in Kristusovo vstajenje kot simbola za položaj »ponižanih in razžaljenih«, s čimer se Cankarjev moralizem s področja individualne problematike podaljšuje v občo razredno in nacionalno perspektivo, ki se ji kot glavna nosilca mesijanske ideje odkrivata trpeči proletarijat in mali ogroženi narod, proletarec med narodi.

Sekularizacija krščanske morale je bistveni temelj za Cankarjevo recepcijo motivnih, tematskih in idejnih spodbud, ki so v njegovo prozo in drame prihajale iz Gogolja in Ibsena — na primer v dramah Jakob Ruda, Za narodov blagor, Kralj na Betajnovi, Pohujšanje v dolini šentflorjanski, Hlapci — ali iz Tolstoja in Dostojevskega — od zgodnjih psihološko-etičnih novel prek romana Nina do zadnjih moralno-analitičnih tekstov. Toda še bolj kot podobnosti z ruskim ali skandinavskim moralizmom so v tej perspektivi očitne posebnosti Cankarjevega razvijanja moralne problematike. Te so razložljive deloma iz dejstva, da je bila religiozno-moralna tradicija, ki jo je Cankar sekulariziral in interioriziral, katoliška, ne pa pravoslavna ali protestantska. Obenem so te razlike seveda posledica čisto individualnih posebnosti Cankarjeve psihofizične eksistence. Vendar v tej ni mogoče spregledati silnic, ki jih lahko odkrije do kraja šele psihoanalitična ali psihosocialna raziskava, da bi pod njihovo individualnostjo vendarle našla tudi zvezo z obćim. V Cankarjevi sekularizaciji religiozno-moralnih modelov prihajajo na dan travme, želje in kompleksi otroštva v specifičnem svetu napol patriarhalne in napol sproletarizirane, s tem pa razpadajoče katoliške družine, v kateri so se funkcije očeta in matere usodno spreminjale, izginjale ali celo pervertirale. Prav to je povzročalo daljnosežno travmatizacijo, spiritualizacijo in irealizacijo otroškega sveta, iz katerega je Cankar v zrelih letih zajemal dobršen del svojega literarnega gradiva, pa tudi struk-

turne forme, skozi katere ga je oblikoval. Toda opisani tip družine ni bil naključna posebnost, ampak splošno značilen za socialno življenje ne samo takratnih slovenskih dežel, ampak širšega geopolitičnega prostora avstro-ogrske družbe na prelomu stoletja, to pa daje notranji problematiki Cankarjeve literature širši in globalen pomen.

S tem se ponovno potrjuje, da je bila Cankarjeva recepcija elementov, ki so mu prihajali iz romanskih, germanskih in slovanskih literatur fin de siècle, dejansko določena s širšimi družbenimi dogajanjem v geopolitičnem prostoru takratne Slovenije in sosednih dežel. Spodbude naturalizma, dekadence in simbolizma, predvsem pa rusko-skandinavskega psihološkega realizma, so se v Cankarjevem opusu sintetizirale na poseben način, ki ga ni mogoče doumeti zunaj socialnih, kulturnih in političnih procesov, tipičnih za srednjeevropsko območje med Donavo in Jadranom na prelomu stoletja. Prvi teh procesov je bila sekularizacija katolištva, njegove teologije in moralke. Ta sekularizacija je bila nedvomno odgovor na spremembo katolištva v klerikalno ideologijo, ki se je tudi na Slovenskem izvršila v drugi polovici 19. stoletja, in na krizo, v katero je ta ideologija stopila ravno v Cankarjevem času. Hkrati se v nji reflektira razkroj, ki ga je sočasno doživljal slovenski liberalizem kot antipod klerikalne ideologije. Eden od možnih odgovorov na takšno dvojno svetovnonazorsko in moralno krizo je bila ravno sekularizacija, demokratizacija in radikalizacija krščanske morale, ki jo je v psihološko introvertirani formi realiziral Cankar. Pomen tega procesa za njegov literarni razvoj je očiten iz dejstva, da je svoj končni vrh dosegel v Cankarjevem zadnjem delu, zbirki vojnih črtic Podobe iz sanj. Drugi proces, ki je bistveno določal njegovo recepcijo evropskih literarnih vplivov, je bilo širjenje socialističnega gibanja ali konkretnije nemško-avstrijske socialdemokracije, ki je bila v svojem temelju marksistično orientirana. Tudi ta proces je zajemal celotno območje med Dunajem in Trstom. V slovenskih deželah je bil predvsem odgovor na globoko politično krizo, ki je na prelomu stoletja zajela ne samo liberalno stranko, ampak tudi klerikalno politiko; ta je bila po letu 1900 resda na vzhodu na vrhuncu svoje moči, v resnici pa tik pred zlomom, ki jo je zadel v prvi svetovni vojni. Cankar se je odločil za socialistično ideologijo in politiko kmalu po letu 1900. Ta odločitev, iz katere je zrasla njegova evropsko klasična proletarska povest Hlapec Jernej in njegova pravica, je bila odgovor na socialnopolitično krizo klerikalizma in liberalizma, predvsem pa je v povezavi s sekularizacijo krščanske morale odločilno vplivala na Cankarjevo recepcijo naturalizma, dekadence in rusko-skandinavskega moralizma. Tretji faktor, ki je uravnaval, modificiral, v marsičem pa tudi blokiral Cankarjev sprejem evropskih literarnih spodbud, je bila nacionalna ideja. Ta je bila v Sloveniji tega časa ne samo še zmeraj osrednji ideološki sistem, ampak se je spriču slovenskega nacionalnega položaja tik pred prvo svetovno vojno še radikalizirala. Ta proces pa spet ni bil specifičnost zgolj slovenskega socialnopolitičnega prostora, ampak je bil vseskozi tipičen še za druga nacionalna okolja avstro-ogrske monarhije, pa tudi celotne geopolitične regije v tem predelu srednje Evrope. To pa pomeni, da je sinteza naturalizma, dekadence, simbolizma in psihomoralizma, ki se je realizirala v Cankarjevem pisateljskem opusu, dejansko nastajala iz procesov, potekajočih ta čas v najširšem območju Slovenije in sosednjih dežel z njegovimi večstoletnimi tradicijami in hkrati vključenostjo v moderno družbenopolitično, duhovno-moralno in kulturno preobrazbo Evrope.